

A tőkés földjáradék gyökeresen különbözik a földjáradék kapitalizmus előtti formáitól. Míg feudális termelési viszonyok mellett a földjáradék a többletmunka normális és uralkodó formája, addig kapitalista viszonyok között az értéktöbbletnek csak a tőkés profiton (átlagprofiton) felüli része válik a földtulajdonos járadékává.¹

Hogyan jön létre a kapitalizmus előtti földjáradékból a tőkés földjáradék? Ezt a kérdést Marx vetette fel és válaszolta meg a „Tőke” III. kötetének 47. fejezetében, támaszkodva a feudális járadék formaváltozásainak — a korábbiakban már vizsgálat tárgyává tett² — elemzésére.

Vegyük hát kezünkbe újból a marxi fejtegetések vezérfonalát, azon a ponton, ahol fentebb abba hagytuk. Ezúttal immár a feudális járadék *felbomlásának*, a tőkés földjáradék (és tőkés profit) keletkezésének Marx által felfedett törvényszerűségeire irányítjuk tekintetünket, e törvényszerűségek konkrét érvényesülését vizsgáljuk a nyugat-európai agrárfejlődésben, annak fő fejlődési változataiban — igyekezve kiemelni Marxnak egyes (tudtunkkal eddig kevés figyelemben részesített) megállapításait.

I

A földjáradék formaváltozásainak a XV. század végéig vázolt menete, a pénzjáradék előtérbe kerülése Nyugat-Európában — nem változtatta meg a termelési és járadékviszonyok alapvető jellegét: továbbra is feudális viszonyról, feudális járadékról van szó. A dolog másik oldala viszont az, hogy a „pénzjáradék... már utolsó formája és egyszersmind felbomlási

formája³ a kapitalizmus előtti járadéknak: kiindulópontul szolgál ugyanis olyan változásokhoz, amelyek már túlmutatnak a feudális rendszerén, a feudális földjáradékon.

„A pénzjáradéknak további fejlődése folyamán . . . — állapítja meg Marx — vagy a földnek szabad paraszti tulajdonná válásához, vagy pedig a tőkés termelési mód formájához, a tőkés bérlő által fizetett járadékhoz kell vezetnie.”⁴ S valamivel később megismétli ezt a fontos tételt a következő fogalmazásban: „Ezt az átalakulást [ti. a járadék pénzformájának kibontakozását, a jobbágyi függőség viszonylag enyhébb alakjainak létrejöttét] egyrészt, ha az általános termelési viszonyok erre egyébként is alkalmasak, arra használják ki, hogy a régi paraszti birtokosokat fokozatosan kisajátítsák és helyükre tőkés bérlőt ültessenek; másrészt ez az átalakulás arra vezet, hogy az eddigi birtokos megváltja járadékkötelezettségét és független paraszttá válik, az általa megművelt föld teljes jogú tulajdonosává.”⁵ Marx tehát a feudális pénzjáradékból, annak elterjedéséből és felbomlásából vezeti le — megfelelő történeti feltételek mellett — a nyugat-európai mezőgazdaság fejlődésének további menetét, éspedig e fejlődés menetét kétféle változatát.

Melyik ez a két változat? Az egyik: a tőkés bérlői rendszer kialakulása, az agrárfejlődésnek elsősorban Angliára jellemző típusa. Itt a XV. században ugyan a bérlők körülményei és termelésük méretei még általában közepesek voltak,⁶ túlnyomó többségükben még kisbérlő számba mentek.⁷ Utóbb azonban, a XV. század utolsó évtizedeitől kezdve — minthogy „az általános termelési viszonyok erre egyébként is alkalmasak”⁸-nak bizonyultak, vagyis kezdetét vette és meg-megújuló hullámokban haladt előre a kisparaszti birtokosok és bérlők kisajátítása, megindult és gyors ütemben folyt az egész nemzetgazdaság tőkés jellegű átformálódása — egyre nagyobb szerephez jutottak a tőkés módon gazdálkodó nagybérlők, s két-három század leforgása alatt a kapitalista bérlői rendszer vált a mezőgazdaság uralkodó üzemi formájává.

Hogyan függött össze a tőkés bérlői fellépése és térhódítása Angliában a feudális pénzjáradékkal, annak további fejlődésével, illetve felbomlásával? Egyfelől a parasztság vagyoni rétegződése, differenciálódása révén, amely — mint Marx rámutat — már a termékjáradék fokán megindul,⁹ a pénzjáradék fokán pedig számottevő méreteket ölt. „. . . a természetbeni járadéknak pénzjáradékká való átváltozásával nemcsak együtt jár.

hanem azt szükségszerűen megelőzi a birtoktalan, pénzért elszegődő napszámosok osztályának kialakulása. Ezért keletkezésének időszakában, amikor ez az új osztály még csak szórva nyosan lép fel, a jobb módú, járadékfizetésre kötelezett parasztek körében szükségszerűen kifejlődik az a szokás, hogy saját számlájukra falusi bérmunkásokat zsákmányoljanak ki... Ily módon ezeknek fokozatosan lehetőségük nyílik arra, hogy bizonyos vagyont gyűjtsenek össze, és jövedő tőkésékké válnak. Következésképpen maguk a föld régi, saját munkájukból élő birtokosai között is tőkés bérlők melegágya keletkezik..."¹⁰

Az angol faluban — ahol viszonylag korán, a kontinentális Nyugat-Európánál korábban megjelentek az áru-pénzviszonyok kezdetei — már a feudalizmus virágkorában is eléggé jelentős paraszti differenciálódásnak voltunk tanúi. Ez a folyamat azután tovább haladt előre. Ha a XIII. században a villainek többsége még 30 acre nagyságú telket (virgate), illetve 15 acrenyi féltelket tartott birtokában,¹¹ akkor ezt a következő századok során egyre inkább a paraszti föld nagyságának tarka sokfélesége váltotta fel: néhány acre-től 60 acre-ig, sőt azon túl. Aspley Guise-ban pl. 1275-ben még 40 féltelkes parasztot számláltak, 1542-ben azonban már csak három parasztnak volt 15 acre, viszont egynek 30, kettőnek 60 és háromnak 75 acre földje. A XVII. század közepén Duddelswell, Wimbleton és Richmond manorjeiben 62 gazdag-, 122 közép- és 113 szegényparaszti háztartás mutatható ki; míg az előbbieket főleg free-holderekből, addig az utóbbiak copy-holderekből kerültek ki. A falu vagyonosodó elemei pedig csakhamar mint az elszegényedett parasztek bérmunkásként való kizsákmányolói tűntek elénk: az uradalmak járadékjegyzékeiben (rentals) nem ritkán olvashatunk olyan parasztokról, akik maguk is három vagy még több munkást dolgoztatnak. Ezek a gazdagodó paraszti elemek egyben nagyobb urasági földdarabok lease-holdereiként, farmerjeiként is fellépnek, az általuk birtokolt, illetve bérelt földön tőkés módon gazdálkodnak; az a pénzjáradék, amelyet a föld tulajdonosának fizetnek, a tőkés földjáradék jellegét ölti.¹²

Rá kell mutatni másfelől arra is, hogy az áru-pénzviszonyok fejlődésének, a pénzjáradék kibontakozásának kapcsán nemcsak vagyonosodó parasztek, közülük kikerülő bérlők kezdenek tőkés viszonyokat bevezetni az angol faluban, hanem földesurak is, elsősorban olyan kis- és középbirtokos földesurak, akiknek birtokai összeköttetésbe jutottak a piaccal és elől jártak a pénzjá-

radékra való áttérésben. Részben éppen a parasztoktól húzott pénzáradékból került ki az a tőke, amelyet e földesurak kezdtek a termelésbe fektetni, a kisköltő parasztság soraiból adódó bérmunkások fizetésére fordítani. Már a XIII—XIV. században a csupán csekély (néhány acre) földeskével rendelkező cottterek félig bérmunka-, félig jobbágyi jellegű kizsákmányolásának nem jelentéktelen szerepéről van tudomásunk,¹³ kivált a kisebb úri birtokokon (amelyek közül sok ebben az időben keletkezett). A XV. században pedig, főleg kis- és középbirtokosok köréből, kialakul az ún. új nemesség (gentry), amely — folytonosan kiegészülve gazdagodó paraszti free-holderek és földet szerző városi polgárok leszármazottaival — immár inkább bérmunkások, mint jobbágyok kizsákmányolásából él: a legjobban a gabona- és gyapjúárak, a munkabérszínvonal, a birtok jövedelmezőségének emelése érdekli.¹⁴ „... az új nemesség — jellemzi Marx ezt a réteget — kora gyermeke volt, amely kor a pénzt a hatalmak hatalmának tekintette”.¹⁵

Éppen ez az — egyre inkább burzsoá jelleget öltő — új nemesség volt az, amely a XV. század utolsó, a XVI. század első évtizedeiben, a flandriai, majd az angol posztóipar fejlődése által előidézett gyapjúkonjunktúra hatására hozzálátott szántóföldjeinek juhlegelővé való átalakításához, evégett a kisparaszti birtokosok és bérlők elűzéséhez, a parasztokkal együttesen használt községi földek (commons) felosztásához, illetve kisajátításához, az összesített terjedelmes földterületek monopolisztikus tulajdonba vételéhez, „bekerítéséhez”: a hírhedt inclosure-okhoz — fittyet hányva a kormányzat finansiális és katonai okokból ezt gátolni igyekvő rendelkezéseinek. Az ily módon kisajátított és bekerített földeken fellendült a nagyüzemű juhtenyésztés, részben az új nemesek saját vállalkozásaként, részben nagybérlők kezén, akik a kisparasztok és kisbérlők helyére lépve — mint a korabeli források írják — „megkaparintottak 10—12—14 vagy 16 bérletet”, „bérletet bérlethez csatolnak, és kivetik a többieket megélhetésükből”.¹⁶ Ezzel bekövetkezett a közvetlen termelők termelőeszközeiktől való elválasztásának, az ún. eredeti tőkefelhalmozásnak első nagy hulláma, amelynek proletarizáló hatását egykorú források alapján Marx oly meg­rázóan eleveníti meg a „Tőke” I. kötetének 24. fejezetében.

A vagyonosodó parasztok és az új nemesség mellett meg kell emlékezni végül a tőkés viszonyok fejlődésének harmadik — az előzőekkel persze szorosan összekapcsolódó — vonaláról az

angol mezőgazdaságban, az áru-pénzviszonyok fejlődése, a pénzjárdékra való áttérés talaján: a tőkének kívülről, a városból való behatolásáról földbérlet vagy földvásárlás útján. Mert a tőkés bérlőknek a falun belüli „melegágya” mellett — fejt ki Marx —, „mihelyt a járadék a pénzjárdék formáját és ezzel együtt a járadékot fizető paraszt és a földtulajdonos viszonya a szerződési viszony formáját ölti — ez az átváltozás általában csak a világpiac, a kereskedelem és az ipar már adott, viszonylag magas fejlettsége mellett lehetséges —, szükségszerűen megkezdődik a föld kapitalistáknak való bérbeadása is, akik eddig kívül maradtak a falu határain, és most a faluba és a mezőgazdaságba átviszik a városi módszerekkel szerzett tőkét, a városokban már kifejlett tőkés gazdálkodási módot.”¹⁷ Ezen a ponton — amikor a mezőgazdaságon kívül felhalmozott tőkének, a mezőgazdaságon kívül kifejlődött tőkés termelési módnak a faluba való beviteléről van szó — különösen világossá válik, hogy a tőkés bérleti forma uralkodóvá válása nemcsak a falun belül végbemenő átalakulásokat feltételezi, hanem „az általános termelési viszonyok” megfelelő átalakulását is: azt, hogy a városban, az iparban is kibontakozzanak (sőt bizonyos fokig már a falut, a mezőgazdaságot megelőzően) a kapitalista viszonyok, társadalmi méretekben létrejöjjenek a munkaerő áruvá válásának feltételei, előrehaladjon az egész nemzetgazdaság tőkés jellegű átformálódása. Másrészt a pénzjárdék fokán a városi tőke, a földbérlet mellett, földvásárlás útján is behatol a faluba. „... a termékjárdéknak pénzjárdékká való átváltozásával kapcsolatban még megjegyzendő — utal erre Marx —, hogy ezzel az átváltozással a tőkésített járadék, a föld ára, következésképpen a föld elidegeníthetősége és elidegenítése lényeges mozzanat lesz, és hogy ennek következtében . . . városi és egyéb pénztulajdonosok is vásárolhatnak földet . . .”¹⁸

Angliában már a XV. században — noha a földtulajdon hűbéri kötöttsége még jelentős részben fennállott — elég gyakori jelenség volt városi kereskedők, pénztőkések földvásárlása, egyfelől, hogy szert tegyenek a földtulajdon nyújtotta politikai súlyra, másfelől azonban azért is, hogy pénzüket jövedelmezően gyümölcsöztessék. Az angol gazdaságtörténeti kutatás Fitz-Aylwintól, London első lordmájorjától kezdve a híres de la Pole-családon keresztül a városi kereskedők hosszú sorát mutatja ki, akik vásárlás útján jelentékeny birtokok tulajdonosaivá váltak. „Földet vásárolni — ez minden gondjuk és agyuknak

minden tudománya¹⁹ — írja róluk egy korabeli szerző. Különösen a XVI. század harmincas éveiben, a reformációval kapcsolatban vett nagy lendületet ez a folyamat, amikor az elkobzott kolostori birtokokért — Angliában addig több mint 3000 kolostor állt fenn — valóságos hajsza folyt, elsősorban éppen meggazdagodott városi polgárok részéről. E felvásárlások részint ugyan közvetlenül spekulációs célokat szolgáltak — hogy a potom pénzen felvásárolt birtokokat utóbb magas áron eladják —, másrészt viszont további fontos lépését jelentették az angol faluban a tőkés viszonyok kiterjedésének, a feudális földtulajdon burzsoá tulajdonná való átalakításának. A földet szerzett városi polgárok, kereskedők ugyanis birtokaikon nem tartották fenn a régi agrárviszonyokat, a mezőgazdasági termelés hagyományos feltételeit, hanem — az új nemességhez hasonlóan — maguk is kíméletlenül hozzáálltak a kisajátításhoz, a bekerítéshez, hogy földjeikből minél nagyobb jövedelmet csikarjanak ki, tőkés önkezelés vagy tőkés bérlet keretében. „Vajha a kereskedő csak kereskednék, és meghagyná a földet annak, aki abból szerzi kenyerét”²⁰ — panaszolja az egykorú versezet a földvásárló és bekerítő kereskedőről. A kisajátítás ez újabb hulláma nem kis mértékben járult hozzá egyfelől ahhoz, hogy Angliának már „a XVI. század végén az akkori viszonyokhoz képest gazdag tőkés bérlő osztálya”²¹ legyen, másfelől ahhoz, hogy nagy nincstelen tömegek léte és nyomora, a pauperizmus — Marx kifejezésével — hivatalosan elismert tényvé váljék az angol királyságban.²²

Az angol faluban — különösen a gazdaságilag legfejlettebb középső grófságok (midland counties), így Leicestershire, Northamptonshire, Warwickshire, Bedfordshire, Buckinghamshire, Middlesex, Oxfordshire, valamint egyes déli és keleti grófságok falvaiban²³ — már a XVI. század folyamán nagymértékben előrehaladott „mezőgazdasági forradalom” folyamatát számos polgári gazdaságtörténész is a „Tőke” I. kötete 24. fejezetének többé-kevésbé megfelelően volt kénytelen bemutatni.²⁴ Legfeljebb részleteiben törekedtek a folyamatot — Marxszal és a történeti valósággal szemben — „enyhíteni”, illetve késleltetni a kapitalizmus egyes elszánt apologetái. Gay pl., aki az átalakulás XVI. századi szakaszának igyekezett kisebb fontosságot tulajdonítani, úgy érvelt, hogy az inclosure-ok ez időben még csak korlátozott terjedelműek voltak, s nem jelentettek erőszaksajátítást, amennyiben „az érvényben levő magánjog

közvetlen megsértése nélkül" mentek végbe.²⁵ Velük szemben az újabb szovjet történetkutatás — elsősorban Szemjonov monográfiájára gondolunk — gondos forráselemzéssel kimutatta már a XVI. századi angliai agrárváltozások viharos jellegét és mélyreható következményeit, szoros összefüggésben vizsgálva azokat a korabeli parasztmozgalmakkal.²⁶

A kisajátításnak, bekerítésnek már a XVI. századi hullámai is — erről számos burzsoá gazdaságtörténész alig akar tudomást venni — heves paraszti tiltakozást, sőt jelentékeny erejű parasztfelkeléseket váltottak ki. Hogy csak a legfőbbeket említsük: 1549-ben két nagy parasztfelkelés tört ki, az egyik Délnyugat-Angliában, a másik Kelet-Angliában; 1607-ben pedig a szigetország középső grófságai váltak a bekerítések ellen fellángoló parasztmozgalom színterévé: az utóbbi jeleként annak, hogy a XVI. század végén és a XVII. század első évtizedeiben — Ashley és más gazdaságtörténészek korábbi felfogásával szemben — tovább folytak a bekerítések.

Az expropriáció ez újabb hulláma részben az ún. árforradalommal: a pénzérték csökkenésével, a terményárak emelkedésével függött össze,²⁷ főként pedig azzal, hogy az ország ipari lakosságának növekedése, a tőkés manufaktúra fejlődése kiszélesítette a mezőgazdasági termények belső piacát, ami a burzsoáziát és az új nemességet további földszerzésre, árutermelésének fokozására, birtokainak tőkés módon való műveltetésére buzdította. Így azután ez újabb bekerítések most már nem annyira a juhtenyésztés kiterjesztését, mint inkább a földművelés fejlettebb formáinak térhódítását eredményezték.²⁸

Nagyrészt a szovjet Arhangelszkij kutatásai²⁹ vetettek fényt arra a hosszan tartó és szívós harcra, amelyet az angol parasztok a XVII. század első felében vívtak egyfelől Kelet-Angliában a tőkés és új nemesek által létrehozott mocsárkiszárító vállalkozások ellen³⁰ — az ún. mocsaras emberek (marsh-men) meg akarták védeni elmocsarasodott közföldjeiket a tőkés terjeszkedéssel szemben —, másfelől Délnyugat-Angliában, ahol a hatalmas kiterjedésű királyi erdőségek bekerítése (disafforestation) hívta ki az erdei legeltetés, faszedés közös haszonvételi jogához ragaszkodó parasztok ellenállását. Ezek az újból és újból fellobbanó összetűzések beletorkolltak a polgári forradalom időszakának, az 1640—1650-es éveknek rendkívül heves parasztmozgalmaiba. Az angol falu a londoni eseményekre a bekerítések és a mocsarak kiszárítása elleni fellépéssel, a köz-

földekért, a király és a földesurak kezében levő erdők és parkok megszerzéséért vívott harccal, a kerítések ledöntésével, a járadékok fizetésének megtagadásával felelt. Ezek a parasztmozgalmak — mivel a mezőgazdaság tőkés átalakításának jelentős előrehaladása ellenére a XVII. század közepi Angliában a föld nagy része még feudális tulajdon volt: a király, az anglikán egyház, a régi hűbéri arisztokrácia tulajdona, s a parasztság nagy tömegei még a feudális kizsákmányolás, a feudális pénzjáradék igája alatt görnyedtek — egyszerre irányultak mind a régi típusú, feudális földtulajdon, mind az új típusú, burzsoá jellegű (nemesi és polgári) földtulajdon ellen. Ezek a parasztmozgalmak — amelyeket a korszakkal legalaposabban foglalkozó angol burzsoá történetírók, mint Gardiner és Trevelyan, úgyszólván teljesen kiiktattak az angol forradalom történetéből,³¹ holott annak rendkívül lényeges mozzanatát alkották — a parasztság ösztönös, alulról jövő harcát jelentették a feudális viszonyokkal és a parasztellenes, antidemokratikus mezőgazdasági forradalommal szemben: a földért, a föld „paraszi megtisztításáért”, a demokratikus-paraszi agrárforradalomért.

Ezeket a paraszti törekvéseket azonban az angol forradalom vezető osztálya, a burzsoázia, az új nemességgel való szövetségére támaszkodva, visszaverhette. Az angol polgári forradalom e fő sajátosságának, a burzsoázia és az új nemesség szövetségének a feudális-abszolutisztikus erőkkal szemben — mint Marx rámutat — éppen az volt a gazdasági alapja, hogy az új nemesség földtulajdona „nem feudális, hanem polgári tulajdon volt. Ezek a nagybirtokosok egyrészt rendelkezésére bocsátották az ipari burzsoáziának a manufaktúra üzéséhez szükséges népességet, és másrészt a földművelést arra a fokra tudták fejleszteni, amely megfelelt az ipar és a kereskedelem állapotának.”³² Így azután az angol burzsoázia, szövetségben az új nemességgel, a parasztság rovására „oldhatta meg” az agrárkérdést a polgári forradalom időszakában.

Újabb jelentős lépés történt a föld mobilizálása, a feudális földtulajdon burzsoá földtulajdonná alakítása irányában. A „delikvenszek”, a királpárti földesurak elkobzott, illetve áruba bocsátott földjeinek nagy részét — Arhangelszkij adatai szerint mintegy 80 százalékát — londoni üzletemberek és egyéb burzsoá elemek szerezték meg; paraszti vásárlók csak nagyon kis mértékben részesedtek belőlük. Az új földbirtokosok érdekében az 1646. és 1656. évi törvényekkel a földesúri földet mentesítették

mindennemű kötöttségtől, a királynak járó, hűbéri jellegű fizetéstől — ugyanakkor, amikor a copy-holderekre nehezedő feudális járadékszolgáltatási kötelezettséget érintetlenül hagyták.³³ S ha a restaurált Stuartok fel is függesztették a forradalom agrártörvényhozását és a régi tulajdonosoknak visszaadták a forradalom alatt elvesztett földjeik egy részét, a gyakorlatban mégis el kellett ismerniük azokat az alapvető változásokat, amelyek megelőzőleg a földtulajdon megoszlásában és jellegében végbementek: a forradalom alatt kényszereladás útján gazdát cserélt birtokokat az új tulajdonosok kezén hagyták,³⁴ amiként a korona javára történő fizetségek eltörlését, Marx kifejezésével: a föld hűbéri alkotmányának megszüntetését is megerősítették.³⁵

Ilyen körülmények között az 1688—1689. évi rendszerváltozás — amely azért váltotta ki a burzsoá történészek rokonszenvét, azért kiáltották ki „dicsőséges forradalomnak”, mert a néptömegek bármiféle részvétele nélkül ment végbe —, ez a rendszerváltozás, amely „a földesúri és tőkés többletcsinálót”³⁶, vagyis a burzsoáziát és a tőkés módon gazdálkodó földbirtokosokat juttatta uralomra, valamennyi fejleményével: az állami uradalmak hatalmas arányú elköttyavetyélésével és burzsoá tulajdonná változtatásával, majd pedig a közföldek kisajátításának minden addiginál nagyobb, XVIII. századi hullámával — a hírhedt „parlamentari bekerítésekkel”³⁷, melyek a korábbi időkkel szemben immár az államhatalom aktív támogatásával mentek végbe — csupán betetőzését jelentette a XV. század végén megindult és a XVII. századi polgári forradalomban megpecsételődő agrárátalakulásnak. Ez az átalakulás forradalmi volt, amennyiben kíméletlen erőszakkal felszámolta a földművelés hagyományos feltételeit, a középkori agrárviszonyokat, és teljesen szabaddá tette az utat a tőke behatolása, a kapitalista mezőgazdaság kibontakozása előtt.³⁸ Ugyanakkor ízig-vérig antidemokratikus, parasztellenes átalakulás volt, mert — mint Lenin írja — „az erőszakot a földesurak érdekében alkalmazták, az erőszakot a paraszttömegekkel szemben alkalmazták, akik kimerültek a viaskodásban, akiket elűztek és kitoloncoltak falvaikból, akik elpusztultak vagy kivándoroltak”.³⁹ E mezőgazdasági forradalom következtében a yeomanry — ilyen gyűjtőnév alatt foglalták össze a kis- és középparaszti free-holdereket, copy-holdereket és lease-holdereket —,⁴⁰ amely „a XVII. század utolsó évtizedeiben... még számosabb volt, mint a bérlők

osztálya",⁴¹ Marx megállapítása szerint, 1750 körül mint osztály eltűnt az angol faluból.

S amikor a kisparaszti birtokosok és bérlők nagyrészt kivesztek az angol faluból, ugyanakkorra szükségképpen széles kiterjedt a kapitalista módon folytatott nagyüzemi mezőgazdaság, uralkodóvá vált a tőkés bérlet formája. Mint Marx rámutat, az állami uradalmak elrablásán kívül különösen a községi birtokoknak rendszeresen üzött eltulajdonítása segítette elő azoknak a hatalmas bérleteknek a felduzzadását — a XVIII. században capital-farms-nak vagy merchant-farms-nak nevezték őket —, amelyek nagyszámú mezőgazdasági bémunkást zsákmányoltak ki, fejlett munkaeszközöket, művelési eljárásokat alkalmaztak, és a terméshozam jelentős emelését valósították meg. A XVIII. századi források hosszú sorát nyújtják a tőkés bérleti rendszer túlsúlyra jutásáról tanúskodó adatoknak.⁴² De ezt tanúsítja maga az angol nyelv is: a latin firma, firmariusból származó farm, farmer szavak — amelyek eredetileg bérletet, illetve bérlőt jelentettek — hovatovább a gazdaság, illetve gazdálkodó általános értelmét nyerték az egész angol nyelvterületen.⁴³

Mindezek szerint: a pénzjáradéknak, a feudális járadék utolsó formájának fejlődése szükségszerűen a feudális járadék felbomlásának és a kapitalista járadék keletkezésének kezdetéhez, megfelelő történelmi feltételek között pedig a járadék- és profitviszonyok teljes átalakulásához, a tőkés profit és a tőkés földjáradék uralkodóvá válásához vezet. Most már: „A bérlő lesz a mezőgazdasági dolgozók igazi parancsnoka, többletmunkájuk igazi kizsákmányolója, a földtulajdonos viszont már csak a tőkés bérlővel áll közvetlen viszonyban, mégpedig pusztán pénz- és szerződési viszonyban. Ezzel a járadék természete is megváltozik, mégpedig nemcsak ténylegesen és véletlenszerűen, ami részben már a korábbi formák mellett is megtörtént, hanem normálisan, elismert és uralkodó formájában... Az, amit [a tőkés bérlő] földjáradékként tovább ad a földtulajdonosnak, csak a fölös része annak az érték-többletnek, amelyet tőkéje segítségével közvetlenül ő sajtol ki a kizsákmányolt mezőgazdasági dolgozókból. Sokat ad-e át a tőkés bérlő a földtulajdonosnak avagy keveset, azt átlagban, határáként az az átlagprofit szabja meg, melyet a tőke a nem mezőgazdasági termelési területeken hoz, továbbá az átlagprofit által szabályozott nem mezőgazdasági termelési árak... Most már nem a földjáradék, hanem a

profit az értéktöbblet normális formája...⁴⁴ S ha eddig a profit fejlődött ki a földjáradék „háta mögött” — akkor ettől fogva a földjáradék szorul a profit „háta mögé”.

A tőkés földjáradék keletkezésének vázolt fejlődésmenete kapcsán Anglia agrárstruktúrája a XVI—XVIII. század folyamán gyökeresen megváltozott. A paraszti kis- és középgazdaság, a közvetlen termelőnek saját munkán alapuló tulajdona nagyrészt eltűnt. A nagybirtok fennmaradt, de hely, jelleg és szerkezet tekintetében tökéletesen átalakulva; az inclosure-ok s a kisajátítás egyéb erőszakos módszerei következtében területileg is másként helyezkedve el, mint az egykori manor; immár nem a feudális földjáradék — a többletmunka e mindent elnyelő formája — szubsztrátumaként, hanem a tőkés földjáradék — az értéktöbbletnek csupán az átlagprofiton felüli többlete — forrásként a földtulajdonos landlord számára; immár nem egy sor paraszti kisüzem konglomerátumaként, hanem zömében bérleti kezelésben levő, a bérlőnek tőkés profitot biztosító nagyüzemként. Angliában ekként a tőkés termelésbe átfejlődött mezőgazdasági árutermelés fő képviselőjévé a — részint falusi, részint városi kapitalistákból lett — nagybérlő vált.

Az áru-pénzviszonyok térhódítása, a pénzáradék fejlődése — miként Marx történetileg és logikailag kimutatta — szükség-szerűen vezet a tőkés földjáradék keletkezéséhez, tőkés bérlők megjelenéséhez. A kapitalista nagybérlet azonban — a feudális pénzáradék felbomlásával — csak akkor válik az agrárfejlődés uralkodó formájává, fő útvonalává, ha — amint többször utaltunk rá — gyors ütemben előrehalad az egész nemzetgazdaság tőkés jellegű átalakulása. „Általános szabállyá ez a forma [ti. a tőkés bérleti rendszer] — jelöli meg Marx egészen közvetlenül a történelmi feltételeket — csak azokban az országokban válhat, amelyek a feudális termelési módból a tőkés termelési módba való átmenet idején a világpiac urai.”⁴⁵ Ilyen ország volt Anglia, ahol nemcsak hogy a XV. századra uralkodóvá vált a pénzáradék, hanem már a XV. század végén megindult s a XVI. században viharosan folyt az eredeti tőkefelhalmozás; ahol már a XVII. század derekán sor került a polgári forradalomra; ahol a tőkés termelési mód kialakulása s ezen belül a tőkés mezőgazdaság kialakulása „klasszikus formában”⁴⁶ haladt előre; mindez szoros összefüggésben azzal, hogy Anglia a feudális termelési módból a tőkés termelési módba való átmenet idején uralkodó szerepet vívott ki magának a világpiacon. A kapitalista mező-

gazdaság, a nagybérleti rendszer a XVIII. század közepére bontakozott ki teljesen a szigetországban: akkorra, amikor Anglia valamennyi vetélytársát háttérbe szorítva, vezető gyarmati hatalommá, a „világ ipari műhelyévé” vált.

2

Azokban a nyugat-európai országokban viszont, amelyek a pénzjáradék fokára érkeztek ugyan, de a XVI–XVIII. században nem tettek szert uralkodó helyzetre a világpiacon, amelyek Angliához képest elmaradtak az egész nemzetgazdaság tőkés jellegű átfarmálódásában, a kapitalista manufaktúra kialakulásában — a tőkés bérlet megjelent ugyan, de nem vált a mezőgazdaság uralkodó formájává. Ezekben az országokban az agrárfejlődés fő vonalát a Marx által körülírt másik változat képezte: a pénzjáradék fejlődése és felbomlása itt túlnyomóan nem „a tőkés bérlő által fizetett járadékhoz”, hanem a „földnek szabad paraszti tulajdonná válásához”⁴⁷ vezetett.

„A maguk földjén maguk gazdálkodó . . . parasztok szabad parcellatulajdonának formájá[t] . . . — írja Marx a 47. fejezet egy későbbi pontján — megtaláljuk a modern népeknél is, mint a hűbéri földtulajdon felbomlásából eredő formák egyikét. Ilyen a yeomanry Angliában, a parasztrend Svédországban, a francia és nyugatnémet parasztok.”⁴⁸ Angliában azonban a yeomanek osztályát a XVI–XVIII. század folyamán erőszakos módon kisajátították: így a paraszti kisgazdaságot csakhamar felváltotta a tőkés módon üzött mezőgazdaság klasszikus típusa, a nagybérleti rendszer uralkodó formája. A nyugat-európai kontinens országaiban viszont, elsősorban Franciaországban — ahol éppen ellenkezőleg: a földesurak feudális nagytulajdonát törte össze, ugyan csupán a XVIII. század végén, a forradalom —, az egyéni munkán alapuló szabad paraszti gazdaság, a polgári jellegű kistulajdon vált a mezőgazdaság túlsúlyban levő formájává.

Ami Franciaország forradalom előtti agrárfejlődését illeti, a feudalizmus korai századaiban és virágzásának időszakában, a XV. századig — mint láttuk — nagyjában és egészében megegyezett az angliaival; a XVI. századtól kezdve azonban fejlődésének útja élesen elvált a szigetországitól.⁴⁹ Nincs szó ugyan arról, mintha azok a folyamatok, amelyeket az angol fejlődésben

a pénzjáradék fokán megfigyeltünk — a parasztság differenciálódása és kisajátítása, a tőke kívülről való behatolása a faluba stb. —, nem mutatkoztak volna meg a XVI—XVIII. századi francia mezőgazdaságban is; csakhogy ezek korántsem mentek olyan messze, s nem jártak olyan következményekkel, mint a korabeli Angliában. Vegyük szemügyre ezeket az egymással szorosan összefüggő folyamatokat kissé közelebbről.

A parasztság differenciálódása az áru-pénzviszonyok fejlődésével, természetesen, Franciaországban is előrehaladt. Egyfelől a közvetlen termelők zömét képező kis- és középgazdaságok felett — ezek birtokosait, kivált azokat, akik kizárólag gazdaságukból éltek, *laboueurs* néven említik a források — kezdett kialakulni a gazdagparasztok vékony rétege, akik terjedelmesebb földek (pl. legelők), valamint földesúri járadékok és tizedek bérlőiként (*fermiers généraux des seigneuries, fermiers des dîmes*) is felléptek, s szinte maguk váltak seigneurjeivé a környező parasztnak.⁵⁰ Az ilyen jómódú (helyenként járadékkötelezettségüket is megváltott, szabad) parasztnak — a nemesemberrel (*gentilhomme*) szemben honnête homme-nak nevezték őket — nagyon kevesen voltak a forradalom előtti Franciaországban; alakjukat a monografikus kutatás Normandiában és Poitouban írta le.⁵¹ A differenciálódás másfelől csupán jelentéktelen földdel bíró rétegek lesüllyedésére vezetett; ezeket *manouvriers* vagy *journaliers* néven emlegették — jeleként annak, hogy saját törpegazdaságukból nem tudván megélni, emellett mezőgazdasági vagy ipari bérmunkára voltak utalva. Számuk vidékenként különbözött: Lucsickij orosz kutató — aki mindmáig legalaposabban foglalkozott az ancien régime földviszonyaival — a forradalom előtti Közép- és Dél-Franciaországra nézve ezt átlagosan a paraszti népesség kb. 1/6-ában, Nyugat- és Észak-Franciaország több tartományára nézve ennél magasabban jelölte meg. Itt egyfelől a jóval alacsonyabb számarány mutatja a jelentős eltérést az angliai viszonyoktól — hiszen angol földről a paraszti közép- és kisgazdaság a XVIII. század második felére, mint láttuk, nagyrészt eltűnt —, másfelől az a körülmény, hogy rendszerint a *journalier* elemek is bírtak némi földesekével, részesedtek a közös legelő, erdő stb. használatában: teljesen nincstelen, a földbirtoklásból egészen kirekedt, kizárólag bérmunkára utalt osztály, amilyennel a kisajátítás viharos előrehaladása folytán Angliában találkoztunk, Franciaországban sokkal kevésbé alakult ki.⁵²

Ami a parasztság kisajátítását illeti, nincsen szó róla, mintha Franciaországban nem ütötték volna fel fejüket ez idő tájt olyan földesúri törekvések, amelyek a hagyományos agrárviszonyok kiküszöbölésére, elsősorban a községi földek (communaux) felosztására és bekerítésére irányultak. A XVI–XVII. században a seigneurök kívánságára helyenként hozzá is láttak a közföldek felosztásához — úgy, hogy az uraság kapta annak harmadát (triage) vagy kétharmadát (cantonnement). Éppen az ilyen, monopolisztikus tulajdonná tett egykori közföldeken tűntek fel egyes gazdagparasztok a földesúr tőkés bérlőiként.

Az állam ekkor még — hasonlóképpen a XVI. századi Angliához — föllépett a kisajátítás ellen; a XVIII. század közepétől kezdve viszont álláspontját itt is megváltoztatta, s egy sor tartományi rendelkezésben a közföldek felosztását engedélyezte. Ettől kezdve egyes, főleg észak-franciaországi vidékeken: Bretagne-ban, Normandiában nagyobb méreteket is öltött a bekerítés; másutt a szegényebb parasztság több eredménnyel állt ellen az ezt célzó törekvéseknek. Általános jellegű rendszabály azonban, hasonló a földrablás angliai „parlamentáris formájához”, nem született; minthogy az egész nemzetgazdaság kapitalista átformálódása jóval lassabban haladt, a manufaktúrák munkaerőigénye jóval korlátozottabb volt, az expropriáció távolról sem volt olyan általános és olyan viharos, mint Angliában.⁵³ Egészen a forradalomig döntően a régi feudális agráralkotmány, a kapitalizmus előtti agrárviszonyok maradtak fenn Franciaországban. Fennmaradt a községi földek nagy része; sok helyütt fennmaradt a droit de glanage: az aratás után a tarlón maradt kalászkok összeszedetésének szokásjoga; még inkább a vaine pâture: a jószág közös legeltetése aratás után a község földjén (sőt droit de parcours esetében a szomszédos községeken is) — ami persze akadályozta a haladóbb művelési formák bevezetését, a termelőerők fejlődését a mezőgazdaságban.⁵⁴ És mindez a XVIII. század második felében, amikor Angliában a hagyományos agrárviszonyoknak immár maradványai is alig akadtak, amikor ott már a fejlett tőkés mezőgazdaság uralkodott.

Ezen a ponton rá kell mutatni: a parasztság kisajátítását a szigetországban már a XV. század végétől kezdve jelentős részben az „új nemesség” kezdeményezte, amely — szemben a régi hűbéri arisztokráciával — egyre inkább bér munkások kiszákmányolására, kapitalista gazdálkodásra tért át, fokozato-

san burzsoá jelleget öltött. Franciaországra viszont nem jellemző a nemesség polgárosodása. Az abszolút monarchia kiépülésével ugyan a francia nemesség életformája is megváltozott; ez azonban főleg abban állott, hogy a legelőkelőbbek, elhagyva a falut, az uralkodó köré sereglettek, akitől busásan fizetett udvari szinekúrákat, hatalmas életjáradékokat kapva, az udvari arisztokrácia oly hírhedt parazita-életét éltek; a nemesség más része pedig a felduzzasztott hadseregbe áramlott, lefoglalva magának a parancsnoki-tiszti állásokat.⁵⁵ De a seigneurök, akik otthon, birtokukon maradtak, túlnyomóan azok sem folytattak saját gazdálkodást, még kevésbé tettek lépéseket a tőkés termelésre való áttérés útján. A — területileg általában szétosztott fekvésű — seigneurie-n belül⁵⁶ nemcsak a régi paraszti föld, a mouvance maradt mint censive, vagyis járadék- (cens-) köteles föld a parasztok birtokában, hanem az egykori urasági föld, a domaine proche (réserves seigneuriales) legnagyobb része is paraszti használatba került, zömmel kisbérletként, pénzbeli, természetbeni (gyakran részesbérlet: métairie, métayage), illetve vegyes bérleti díj ellenében, olykor egy-két nemzedékre, de inkább rövidebb időtartamra: 3—4, a XVIII. században főleg 6—9 évre szóló bérleti szerződéssel.⁵⁷ Mindez összefüggésben állt az egész nemzetgazdaság kapitalista irányú átalakulásának, a tőkés manufaktúra fejlődésének, a mezőgazdasági termények belső felvevő piaca kiszélesedésének az angliainál jóval lassúbb menetével. A XVIII. századi franciaországi birtokleírásokban igen sűrűn fordulnak elő olyan kitételek, hogy „a seigneurnek a községben nincs sem kastélya, sem saját földje, csak cenzust kap”, vagy „a seigneurnek nincs egy darabka földje, még kúriája számára sem”; stb.⁵⁸ Sőt a grand seigneurök szétszórtan fekvő birtokaiknak még olyan helységeiben is, ahol kastélyuk, rezidenciájuk volt, többnyire csak parkokat és erdőket tartottak meg saját használatukban.⁵⁹ Részkutatások szerint az ország különböző vidékein — mint Berryben, Quercyben, Limousinben — a szoros értelemben vett nemesi földnek, a domaine-nek csupán 2—4 százaléka volt ez idő tájt önkezelésben.⁶⁰ A forradalom előtti Franciaországban a földesúr saját gazdálkodása, s ezen belül a tőkés forma, szerfölött korlátozott maradt.

És az angliai fő forma, a tőkés bérlet? Némileg ugyan kiterjedtebb — a falusi differenciálódás szülte gazdagparaszti bérlekre már utaltunk —, de a szigetországitól messze elmaradó

mértékű: éppen a tőke kívülről való behatolásának sok tekintetben eltérő jellege folytán. Itt újból rá kell mutatni: nincs szó arról, mintha a városi, polgári tőke nem hatolt volna be az áru-pénzviszonyok fejlődésével a francia faluba is. A tőkebehatolás a XVI. századtól kezdve fokozódott, részben kölcsönnyújtás, részben földvásárlás útján. Gyakorivá vált, hogy gazdag városiak kölcsönt nyújtottak megszorult parasztoknak: utóbbiakat főleg a seigneur pénzjáradék-követelése és az állami adó egyre nyomasztóbb terhe hajtotta az eladósodás lejtőjére. A kölcsönt a paraszti föld elzálogosítása, sokszor ún. konstituált járadék (rente constituée à prix d'argent) ellenében nyújtották, amikor a hitelező számára pénzben vagy természetben történő kamatfizetés kötelezettsége nem ritkán nemzedékeken át, örökletesen nehezedett az adós egész földjére, éppúgy, mint a seigneurrel illető feudális cens fizetésének kötelezettsége. Az ilyen uzsorajáradékot jellemző módon surcens-nek nevezték. Előfordult, hogy egyazon föld többszörösen el volt zálogosítva, több surcens terhelte. Az efféle uzsora-eladósodás a parasztgazdaságot nyomorba döntötte, anélkül, hogy az esetek többségében gyors kisajátításhoz vezetett volna. Az uzsoratóke behatolásának nyomában nem járt a mezőgazdaság kapitalista átalakítása, inkább a feudális viszonyok élődi konzerválása.

Rendszerint hasonló helyzet állt elő akkor is, amikor a tőke benyomulása a faluba abban a formában történt, hogy jómódú városi polgárok földbirtokot vásároltak. A gazdag burzsoák Franciaországban is földszerzésre törekedtek. A nagyvárosok környékén a XVII. században szinte az egész föld az ő kezükbe került. De ezek az új földesurak nem szervezték át a mezőgazdaság hagyományos rendjét tőkés irányban, hanem általában elődjek, a seigneurök gazdálkodását folytatták: a censive-ről az eddigi járadékokat szedték, a domaine-t pedig határidős kisbérletek, gyakran métayage keretében ők is parasztoknak adták ki. Az ilyen földvásárlásokkal, csakúgy mint adminisztratív-bírói tisztségek vásárlásával együtt — a francia monarchia bürokratikus gépezetében egy sor tisztséget pénzért lehetett vásárolni, méghozzá nemcsak élethosszig szólóan, hanem örökölhetően — számosan feudális címeket, nemességet is szereztek. A jórészt gazdag polgárokból eredt hivatalnok-nemesség (gens de robe = a talár nemesei) az uralkodó osztály fontos rétegévé emelkedett a régi nemesség (gens d'épée = a kard nemesei) mellett. A tőkés termelés kialakulásának az angliainál

jóval kevésbé kedvező helyzetben, a feudális abszolutizmus viszonyai között, nem annyira a nemesség egy részének elpolgárosodása, mint inkább a burzsoázia egy részének „elnemese-
dése” figyelhető meg Franciaországban.⁶¹

Látnivaló tehát: a pénztőkének kívülről, a városból való behatolása jelentékeny méretei ellenére sem adott lökést a kapitalista viszonyok kibontakozásának a XVI–XVIII. századi francia mezőgazdaságban, amennyiben az alig vált szorosabb értelemben vett tőkévé, alig került a termelésbe való befektetésre. A feudális földjáradék felbomlására, tőkés földjáradék (és tőkés profit) létrejöttére nagybérleti gazdaság keretében — csak eléggé szórványosan került sor.⁶² Míg Angliában a nagybérleti rendszer már domináló üzemmórává lett — fejti ki Lucsickij —, ugyanez Franciaországban a forradalom előestéjén még csak keletkezőben volt, számottevőbb mértékben csupán az észak-franciaországi egyházi és kolostori birtokokon honosodott meg. E megállapításokhoz — Sée nyomán — még azt fűzhetjük, hogy a XVIII. század második felében, kapcsolatban a bekerítésekkel, a közföldek felosztásának ez időbeli megélénkülésével, a tőkés bérleti üzemek kialakulása bizonyos lendületet vett Artoisban, Picardiában s néhány más, ugyancsak észak-franciaországi körzetben. 1789-ben az e vidékekről benyújtott paraszti panaszíratok (cahiers des doléances) — a gazdaságtörténet e becses forrásai — gyakran visszhangozták a kisbérlok sérelmeit, akiket kivetettek bérföldjeikből, mert azokat angol mintára nagybérletté összesítették.⁶³ Ennek ellenére még Észak-Franciaországban sem vált a tőkés bérlet uralkodóvá a forradalom előtt.

A kapitalista agrárfejlődés korlátozottsága egyfelől akadályozta a francia mezőgazdaság termelőerőinek növekedését. Ha Észak-Franciaország egyes tőkés bérgazdaságaiban a földet olyan jól művelték, hogy termékenysége még angol utazónak — így Arthur Youngnak — is feltűnt,⁶⁴ általában véve a termelés elmaradottsága, a háromnyomásos rendszer, a középkori vetéskényszer stb. jellemezte a francia falut az ancien régimében. Másfelől azonban éppen a hagyományos agrárviszonyok széles körben való fennmaradásának volt a következménye, hogy a paraszt meg tudta tartani kezén, birtokában, használatában a francia föld legnagyobb részét a XVI–XVIII. században: a szántóterület zöme paraszti kis- és középgazdaságokban került megművelésre — lényegesen eltérőleg a szigetország korabeli állapotaitól.